

FRAZEOLOGIK POLISEMIYA VA UNING KORPUS TILSHUNOSLIGIDA MODELLASHTIRISH MASALALARI

Gulyamova Shahnoza Qahromonovna

Filologiya fanlari doktori. DSc

bunnycham@mail.ru

Turkiston yangi innovatsiyalar
universiteti dotsenti,

Nurboyeva Maftuna Vahobjon qizi

ToshDO'TAU 2-bosqich tayanch doktoranti,

maftunanurboyeva@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada frazeologik polisemiyaning o'zbek tilshunosligida o'rganilishi, lug'atlarda berilishi va polisemantik iboralarning korpus tilshunosligi tizimiga lingvistik model asosida kiritish hamda iboralarning ko'p ma'noliligi tufayli yuzaga kelishi mumkin bo'lgan noaniqliklarni bartaraf etish masalalari haqida so'z boradi.

Abstract. The article deals with the study of phraseological polysemy in Uzbek linguistics, its inclusion in dictionaries and inclusion of polysemantic expressions into the system of corpus linguistics based on the linguistic model, and the elimination of ambiguities that may arise due to the polysemy of expressions.

Аннотация. В статье речь идет об изучении фразеологической многозначности в узбекском языкознании, ее включении в словари и включении многозначных выражений в систему корпусной лингвистики на основе лингвистической модели, а также устранении неясностей, которые могут возникнуть из-за многозначности выражений.

Kalit so'zlar: *frazeologiya, frazeologik polisemiya, frazeologik omonimiya, lingvistik model, variatsiya, morfo-semantik kollokatsiya, idioma, erkin birikma.*

Tilshunosligimizda nisbatan yangi tarmoq bo'lgan frazeologiya sohasiga oid ilk tadqiqotlar o'tgan asrning 50-yillariga borib taqaladi. Dastavval, o'zbek tilshunos olimlaridan Shavkat Rahmatullayev iboralar va ularning ta'rif va tasniflarini o'z tadqiqotlarida yoritgan bo'lsa, bugungi kungacha bir qancha olimlar bu soha bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib bordilar va shunga ko'ra frazeologik qarashlar xilma-xillik kasb etdi.

An'anaviy va substansial tilshunosligimizda frazeologiya sohasi bir qator tadqiqotlarga obyekt bo'lib xizmat qilgan bo'lsa, uning korpus tizimiga tatbiq etilishi, ayniqsa, ko'p ma'noli va omonimik xarakterli iboralarni modellash masalasi nafaqat o'zbek tilshunosligida, balki jahon tilshunosligida ham yechimini kutayotgan mavzulardan biri hisoblanadi. Shuningdek, frazeologik birliklar va ularning polisemantik imkoniyatlari masalasida ham shu vaqtga qadar qilingan tadqiqotlar va lug'atlarni ko'zdan kechirganimizda bir qator xilma-xilliklar borligini kuzatdik.

Frazeologik birliklarning xuddi leksema kabi shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari mavjudligi bo'yicha ilk izlanishlar Sh.Rahmatullayev tomonidan tasnif qilingan bo'lib, olim fikricha, frazeologik polisemiya leksik polisemiya kabi keng qamrovli bo'lmasligi, leksema kabi iboralarning 10-15 talab ma'nosi bo'lmasligi, ma'no imkoniyati 7-8 tadan oshmasligi va buning sababi esa iboraning bir nechta so'zdan tarkib topishi hamda bu holat yangi qo'shimcha ma'no hosil bo'lishini birmuncha qiyinlashtiradi [Rahmatullayev, 1966: 26]. Ammo olimning nomzodlik dissertatsiyasida iboralar tizimida biroz nomutanosiblik borligi kuzatiladi, ya'ni unda *oxiratda*, *qiyomatda*, *latta*, *muzlamoq* kabi bosh ma'nosidan uzoqlashib, o'z ma'nosida qo'llanish imkoniyatini deyarli yo'qotgan so'zlarni ham frazeologik (idiomatik) so'zlar qatorida sanab o'tilgan [Rahmatullayev, 1952: 17]. Shuningdek, olim o'zining idiomatik so'zlar haqidagi fikrlariga yana to'xtalib, nomzodlik ishining keyingi o'rinlarida *jonkuyar*, *jonkuyarlik*, *tilyog'lama*, *tilyog'lamachilik*, *bichib-to'qimoq*, *manmanlik*, *sansalorlik*, *o'zboshimchalik* kabi birliklarni etimologik jihatdan qo'shma so'zdan o'sib chiqqan idiomatik so'zlar deya baholaydi. Vaholanki, olimning yana bir asarida iboralarni grammatik shakllangan birdan ortiq mustaqil leksik negizdan tashkil topuvchi tarkibli til birligi ekanligi ta'kidlangan [Rahmatullayev, 1970: 4].

M.Husaynov va A.Shomaqsudov ishlarida ham, umumxalq frazeologik birliklari bilan shaxsiy (ommalashmagan, muayyan shaxs nutqidagina ishlatilgan) frazemalar o'rtasidagi farq aniq sezilmasligini ko'rish mumkin va tadqiqotlarda sof lingvistik qarashlar bilan badiiy-uslubiy tahlil aralash kelganligiga guvoh bo'lamiz [Husaynov, 1959: 18]. Bu murakkabliklar U.Tursunov va A.Koklyanova ishlarida alohida qayd qilinib, frazeologik sathni aniq chegaralash va tizimli tahlil qilish kerakligi aytiladi [Tursunov, 1961: 106; Koklyanova, 1961: 99-101].

Ammo Sh.Rahmatullayevning keyingi tadqiqot ishlarida frazeologik sath anchayin tizimlashgan holda tadqiq etilganligini alohida ta'kidlash joiz. Olimning nomzodlik ishi orqali o'zbek tilidagi fe'l frazemalarining grammatik xususiyatini tahlil qilgan bo'lsa, 1966-yilda himoya qilingan doktorlik dissertatsiyasi va shu asosda nashr qilingan “O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari” nomli monografiyasida frazeologik sath birliklarini lug'aviy birlik sifatida baholab, ularda ko'p ma'nolilik, sinonimlik, omonimlik, antonimlik, paronimlik, variatsiya kabi til hodisalarini o'ttiz mingdan ortiq kartochkalar orqali tahlil qilib berdi. Monografiyaning e'tiborga molik jihati shundaki, unda frazeologik omonimlar, paronimlar va frazeologik paraformalarni o'zaro farqlab chiqilgan, ya'ni olim fikricha, bu uch hodisa bir-biriga shu qadar o'xshash bo'ladiki, ularni xato qo'llab yuborish mumkin: agar iboralar o'z tarkibidagi biror so'z-komponenti bilangina farq qilsa, ularni frazeologik paronim deya baholash mumkin, misol tariqasida esa quyidagi iboralar keltiriladi: *ko'ngl(i) tog'day ko'tarilmoq*, *ko'ngl(i)ni tog'day ko'tarmoq*. Frazeologik paraforma qatoriga esa ba'zi biri ikkinchisida yo'q grammatik shakllanish sistemasiga ega bo'lgan turli xil shakllarda qo'llaniluvchi iboralarni kiritadi, masalan, *jon(i) kirdi* – *jon(i)ni kirgizmoq* kabi. Ammo frazeologik

paronimga keltirilgan misollar ham aynan grammatik jihatdan bir-biridan farq qilib turgani va shu jihatiga ko'ra, aniqroq aytadigan bo'lsak, shaxsga xoslanishiga polisemantik iboralar qatoriga kiritilgan “ona(m/si)ni Uchqo'rg'ondan ko'r(sat)moq” iborasi bilan solishtirilganda tasnifda biroz tushunmovchilik borligini payqash mumkin, chunki olimning “O'zbek tilida fe'l frazemalari bog'lashuvi” kitobida U nomardga *onasini Uchqo'rg'ondan ko'rsataman* – Ha, birovga og'iz ocha ko'rmalaring, komandir *onamni Uchqo'rg'ondan ko'rsatadi-ya*” misollari orqali ushbu ibora polisemik xarakterli iboralar qatoriga kiritilgan [Rahmatullayev, 1992: 104].

Shuningdek, frazeologik polisemiya, umuman frazeologik birliklar bilan bog'liq yana bir muammo borki, u frazeologik polisemiyaning chegaralab olishda qiyinchilik tug'diradi, bu ham bo'lsa, qo'shma so'zlar. Chunki ko'pgina tadqiqotlarda frazeologik birliklar qo'shma so'zlar bilan aralashtirib yuborilgani va ularni o'zaro farqlash murakkabligini ko'rish mumkin. Xususan, U.Tursunov va J.Muxtorovlarning “Hozirgi zamon o'zbek tili” nomli qo'llanmasida *javob bermoq, ko'ngil qo'yimoq, xalal bermoq, quloq solmoq, nazar tashlamoq* kabi birikmalar qo'shma fe'llar qatoriga kiritilganini ko'rishimiz mumkin, vaholanki, bu birikmalarning hammasi frazeologik lug'atdan o'rin olgan bo'lib, ularning bir nechtasi polisemik xarakterga ham ega. Shu bois, biz tahlilga tortayotgan birikmalar aslida qo'shma so'zmi yoki frazeologik birlikmi, bu xususda bir to'xtamga kelish lozim bo'ladi, aslida ism-fe'l birikuvidagi barcha qo'shma fe'llarga diqqat qaratsak, ularning barchasi ma'no ko'chishi tufayli hosil bo'lganini aniqlash mumkin, balki, bu tipdagi barcha fe'llarni iboralar qatoriga kiritish kerakdir. Olim A.Hojiyevning “Fe'l” nomli darsligida qo'shma fe'l va iboraning farqli tomonlari alohida aytib o'tiladi, ya'ni qo'shma fe'l ma'no va forma butunligi bo'ladi, iborada esa ma'no va qisman forma butunligi mavjuddir, aniqroq aytadigan bo'lsak, qo'shma fe'lni tashkil qilayotgan so'zlar qanday bo'lsa, shundayligicha matnga olib kiriladi, shaxsga moslashmaydi, iborada ham qisman butunlik mavjudligi uni tashkil qilgan so'zlar orasiga boshqa gap bo'laklari qo'yib bo'lmasligida namoyon bo'ladi, ammo ularni gap shaxsiga moslash, birliklarning o'rnini o'zgartirib qo'llash mumkin, degan fikrni ilgari suradi [Hojiyev, 1973: 4-7]. Biroq olim bu birliklar xususida mutlaq to'xtamga kelish lozimligini ta'kidlab o'tganidan payqash mumkinki, hali bu masala to'laqonli yechimini topgan emas.

Shuningdek, tadqiqotimiz obyekti bo'lgan frazeologik lug'atlarda ham o'zaro nomutanosiblikni uchratish mumkin, ya'ni ba'zi polisemantik shakldagi iboralar bir lug'atda bo'lib, boshqasida bir ma'noli shaklda ham uchramasligi, polisemantik deya ko'rsatilgan iboralar aslida so'z birikmasi bilan teng kelib qolgan holatlar bo'lishi yoki polisemiya va omonimiya holatlarining noaniq bo'lib qolishi, frazeologik birliklardan tashqari paremiologik birliklar qo'shib ketganini ko'ramiz. Yuqoridagi holatlarga o'rnak sifatida *dars olmoq* iborasini kiritish mumkin: Sh.Rahmatullayevning frazeologik izohli lug'atida bir ma'noli ibora sifatida ham uchramagani holda, yangi izohli lug'atda polisemik ibora sifatida uchraydi: dars

olmoq *kim? kimdan yoki nimadan?* – 1. O'rganmoq. - *Bo'taboy... o'qishga juda astoydil bo'lib, ba'zi kechalari O'rmonjonning uyiga borib, qo'shimcha dars ola boshladi. A.Qahhor. Qo'shchinor chiroqlari.* 2. Saboq olmoq, kamchiliklarini tuzatish uchun tajriba hosil qilmoq - *Har bir qoqilgan o'rnim, olgan zarbalarimdan o'zim uchun hayotiy dars oldim.* Gazetadan.

Shuningdek, diqqatimizni tortgan frazeologik birliklardan yana biri *orqada qolmoq* iborasidir. Mazkur ibora Sh.Rahmatullayevning frazeologik lug'atida mavjud emas, O'zbek tilining izohli lug'atida esa bir ma'noli ibora sifatida quyidagicha izohlanadi: **orqada qolmoq** – qoloqlik qilmoq, biror vazifani o'z vaqtida bajarmaslik. *Shalola qurilishi hozir eng orqada qoldi.* S.Ahmad. Ufq. Yangi frazeologik izohli lug'atda esa mazkur ibora 3 xil ma'no kasb etishi ta'kidlangan, ammo 3-ma'noning polisemik yoki omonimik xarakterda ekanligi izohlanmagan. Ya'ni mazkur iboraning dastlabki ikki ma'no imkoniyati o'zaro omonimlik hosil qiladi, deb baholangan: **Orqada qolmoq** - I. Kim? Kimdan? Nimada? Biror faoliyatda boshqalar erishgan darajaga yetisha olmaslik. Varianti: ortda qolmoq. *Ular eng ibtidoiy tilga – harakatlari, imolar bilan fikr uqtirishga murojaat qildilar. Bu ishda Petrov mahorat ko'rsatdi. Yo'lchi ham undan ortda qolmaslikka tirishdi.* Oybek. Qutlug'qon. II. Nima? Taraqqiyotning keyingi bosqichida barham topmoq, xoli bo'lmoq. *Vaqtiki kelib, insoniyat balog'atga yetadi, uning salbiylik fe'l-atvorlari orqada qoladi.* A.Qahhor. Sarob. Frazemaning uchinchi ma'nosi esa aytib o'tganimizdek, ochiqdanmagan: **orqa(sida) qolmoq** – kim? kimning? Bevaqt o'lmay, kattalar vafotidan keyin yashamoq. *Ona, bolam orqamda qoladi, chirog'imni yoqadi, deb niyat qilardi.* S.Ahmad, Ufq. Fikrimizcha, mazkur iboraning omonim sifatida ko'rsatilgan dastlabki ikki ma'nosi omonimik emas, polisemik xarakter kasb etmoqda, mansubligi izohlanmagan uchinchi ma'nosi esa yuqoridagi ikki ma'noga nisbatan omonimlik hosil qilmoqda, chunki semantik imkoniyati uyg'unlik kasb etmagan. Bu kabi holatlar bizga polisemantik iboralarni lingvistik modellashirishda ularni aniq chegaralab olishda biroz muammo tug'dirishi mumkin.

Yuqorida semantik jihatlari tavsiflangan ikki iboraning korpus tizimidagi lingvistik modelini yaratishga harakat qilamiz, dastavval iboralarning morfo-semantik kollokatsiyasini tuzamiz, negaki iboralarning polisemantik yoki omonimik holatlarini korpus tizimida bartaraf etish uchun uning har bir semasidagi boshqa leksema va grammatik shakllar bilan birikuvchanlik holatlarini farqlab olish va shu orqali ularning har birini tizimga “tanitish” mumkin bo'ladi. Dastlab, *dars olmoq* iborasining morfo-semantik kollokatsiyasiga diqqat qaratamiz:

T/r	Ibora nomi	Ma'nosi	Birikuvi	Namunalar
1.	Dars olmoq	O'rganmoq	Shaxs oti + ch.k. ~ dars olmoq	<i>Bo'taboy... o'qishga juda astoydil bo'lib, ba'zi</i>

				<i>kechalari</i> <i>O'rmonjonning</i> <i>uyiga borib,</i> <i>qo'shimcha dars ola</i> <i>boshladi. A.Qahhor.</i> <i>Qo'shchinor</i> <i>chiroqlari.</i>
2.	Dars olmoq	Saboq olmoq, kamchiliklarni tuzatish uchun tajriba hosil qilmoq	Mavhum ot+ch.k. ~ dars olmoq	<i>Har bir qoqilgan</i> <i>o'rnim, olgan</i> <i>zarbalarimdan</i> <i>o'zim uchun hayotiy</i> <i>dars oldim.</i> <i>Gazetadan</i>

Shu asosda, iboraning boshqa soʻz va grammatik shakllar bilan birika olish imkoniyatidan kelib chiqib, uning har bir semasi boʻyicha lingvistik model yaratishga harakat qilamiz. Demak, mazkur iboraning 1-maʼnosi korpus tizimida quyidagicha model asosida oʻrin olishi mumkin:

1. PN + Abl_CS_aff + P_{(v)phr}

Bunda PN – Personal noun – shaxs oti, Abl_CS_aff – chiqish kelishi, P_{(v)phr} – feʼl turkumiga oid polisemantik ibora. Yaʼni biz dasturga grammatik sxema tanish boʻlishi uchun modellarda ingizcha atamalarining qisqartma shaklidan foydalandik. Iboraning 2-maʼnosini esa tizimga quyidagi model asosida biriktirish mumkin:

2. PN + Abl_CS_aff + P_{(v)phr} - bunda AN (abstract noun) – mavhum ot hisoblanib, unga chiqish kelishi qoʻshilishi va undan keyin iboraning joy olishi orqali iboraning maʼnosi ochiqqlanadi.

Yuqorida *orqada qolmoq* iborasining ham semantikasiga diqqat qaratgan edik, uning lingvistik modelini tuzish uchun ham avvaliga morfo-semantik valentligini koʻzdan kechiramiz:

T/r	Ibora nomi	Maʼnosi	Birikuvi	Namunalar
1.	Orqada qolmoq	Biror faaoliyatda boshqalar erishgan darajaga yetisha olmaslik	Shaxs nomi/oti + ch.k./ oʻ.k. ~ orqada qolmoq	<i>Xotinlar</i> <i>ko'ksilarini silkitib,</i> <i>qattiq kulishdi.</i> <i>Anna ham</i> <i>Mariyadan orqada</i> <i>qolishni istamadi.</i> <i>Oybek. Qutlug'qon</i>
2.	Orqada qolmoq	Taraqqiyotning keyingi bosqichida	Mavhum ot+ b.k. ~ orqada qolmoq	<i>Vaqtiki kelib,</i> <i>insoniyat</i> <i>balog'atga yetadi,</i>

		barham topmoq, xoli bo'lmoq.		<i>uning salbiylik fe'l- atvorlari orqada qoladi. A.Qahhor. Sarob.</i>
I.	Orqa(-m/- ng/-si)da qolmoq	Bevaqt o'lmay, kattalar vafotidan keyin yashamoq.	Shaxs oti/Kishilik olmoshi + b.k./q.k. ~ orqa(-m/-ng/- si)da qolmoq	<i>Ona, bolam orqamda qoladi, chirog'imni yoqadi, deb niyat qilardi. S.Ahmad. Ufq.</i>

Ko'rinadiki, ibora ham polisemantik, ham omonimik xarakterga ega. Lingvistik modellashtirish uchun iboraning polisemantik yoki omonimik xususiyatga ega ekanligi katta ahamiyatga ega emas, negaki har bir ibora va uning ma'no imkoniyati uning morfo-semantik birikuv usuliga ko'ra amalga oshiriladi. Demak, mazkur iboramizning har bir ma'nosi uchun alohida model tuzish lozim:

2. PN + Abl_CS_aff/Loc_CS_aff + P_{(v)phr}
3. AN + Nom_CS_aff + P_{(v)phr}
4. PN/PP + Nom_CS_aff/Gen_CS_aff + P_{(v)phr}

Bu modellar korpus tizimiga kiritilgandan so'ng mazkur iboralar jumla tarkibida kelgan vaqtda korpus tizimi iboraning grammatik birikuvidan kelib chiqib, tegishli ma'noni chiqarib beradi. Shu o'rinda savol tug'ilishi mumkin: iboralarning so'z birikmasiga teng kelib qolish holatlari ham mavjud. Bu holatda yuqoridagi modellar ibora bilan uning erkin so'z birikmasi shaklini qanday farqlay oladi? Aytish mumkinki, so'z birikmasi erkin birikuvga ega bo'lgani uchun ham yuqoridagi modellarga mos tushish holatlari juda kam bo'ladi, shuningdek, uning yaxlit so'z emas, erkin birikma ekanligi nutq vaziyatidan ham anglashilib turadi. Negaki, biz iboralar necha so'zdan iborat bo'lishidan qat'iy nazar model tarkibida uni bitta belgi ostida berdik. Erkin birikma shakli tarkibidagi har bir so'z esa alohida belgi ostida modellashtirilishi shubhasiz.

Frazeologik birliklar va ularning nutqdagi nazarda tutilgan ma'nosini anglash barcha tillarda doim murakkablik tug'dirgan. Ayniqsa, mashina tarjimonligining eng zaif nuqtasi ham aynan shu. Chunki iboralarning bosh ma'nosini anglash alohida jarayon bo'lsa, uning hamroh - qo'shimcha ma'nolarini ajrata olish yana bir murakkab jarayondir. Polisemantik iboralarni modellashtirish esa bu holatni yengillashtiribgina qolmay, matnni to'g'ri anglashga ham yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: Фан, 1966.
2. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги образли феъл фразеологик бирликларнинг асосий грамматик хусусиятлари. Номзодлик диссертацияси. – Москва, 1952. – Б. 52.
3. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. –Тошкент, 1970.– 56 б. 4-б
4. Хусайнов М. Фразеология прозы писательницы Айдын. АКД. – Самарканд, 1959. – 18 с.
5. Шамаксудов А.Ш. Язык сатиры Муками (лексика и фразеология). АКД. – Ташкент, 1956. – 18 с.
6. Турсунов У.Т. Состояние и задачи изучения фразеологии узбекского языка // Вопросы фразеологии, Труды СамГУ, новая серия, выпуск 106. - Самарканд, 1961. – С. 8-9.
6. Коклянова А.А. О границах фразеологии тюркских языков // Вопросы фразеологии, Труды СамГУ, новая серия, выпуск 106. - Самарканд, 1961. – С. 99-101
7. Хожиев. А. Феъл. - Т.: 1973. 191.б
8. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmonova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. “G‘afur G‘ulom”. -T.: 2022.